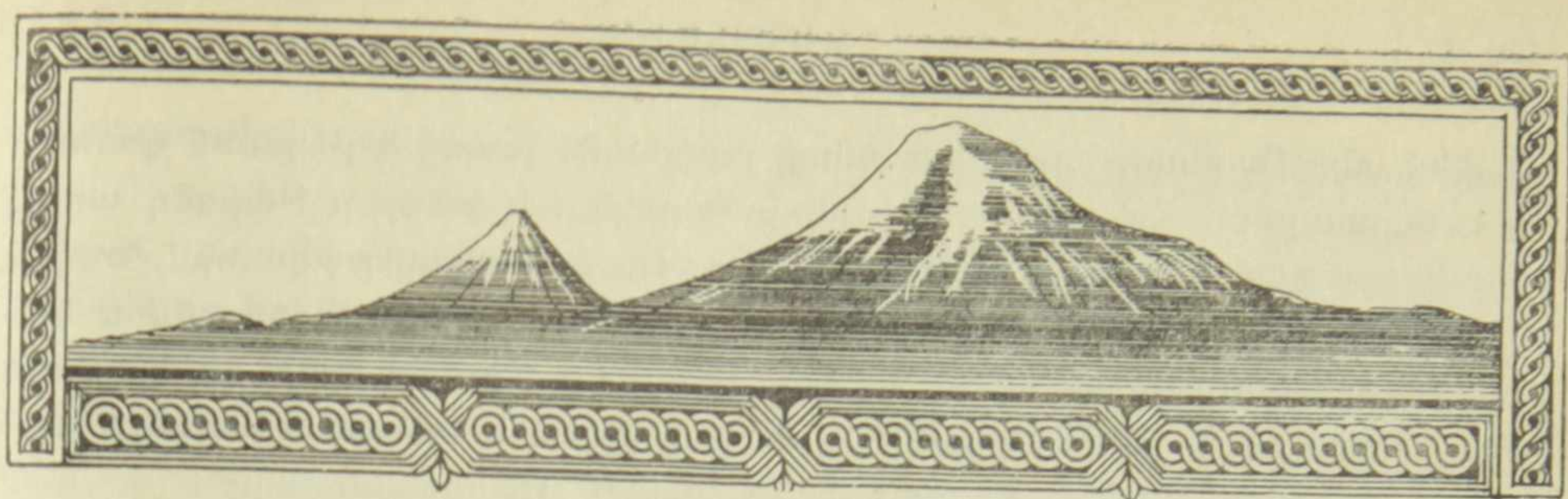

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՄԱՅՐ ԱՆԻՆ*

ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՑԻ. ԱՆԻԻ ԱԹՈՌԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

1081 թ. Բարսեղ Անեցու կաթողիկոսական ձեռնադրությանը նախորդել էր ծավալուն նախապատրաստական աշխատանք, քանի որ այն տեղի ունեցավ ոչ միայն Գրիգոր Վկայասերի համաձայնությամբ, այլև Տաշիր Զորագետի Բագրատունի թագավոր Կյուրիկեի հովանավորությամբ, Անիի ամիրա Մանուչեի կամակցությամբ, իսկ օծումը կատարելու համար հրավիրվեց Աղվանքի կաթողիկոս Ստեփանոսը: Հաղբատի վանքում մեծաշուք հանդեսով կատարված ձեռնադրությունից հետո Բարսեղն ուղևորվեց Անի, որի բնակչությունը ցնծությամբ դուրս եկավ նրան ընդառաջ: Կաթողիկոսին դիմավորողների մեջ առաջինն էին նրա հայրն ու եղբայրները՝ Ապիրատյան իշխանական տան կորովի ներկայացուցիչները¹: Այս ամենի մասին, բավական հանգամանորեն ու ոգեշնչված պատմում է Մատթեոս Ուոհայեցին. «...ի յամի ՇԼ (1081) արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անուն

* Սկիզբը «Էջմիածնի» 1992 թ. Ը, Թ—Ժ—ԺԱ համարներում:

¹ Անիի հետագա պատմության ընթացքում մեծ դեր կատարած և հատկապես քաղաքի հոգևոր իշխանությունը տևականորեն տնօրինած այս ազնվականական տան առաջին խոշոր գործիչը Հասանի որդի Ապիրատն էր՝ «յաննշանից մեծացեալ և վասն խելացի և առատ ձեռացն մինչ լինէր տէր երկոտասան հազար հեծելոց...» (Վարդան Արևելցի, էջ 131): Սա փաստորեն հրաժարվում է մասնակցել Հովհաննես Սմբատի ու նրա եղբայր Աշոտի եղբայրադավ պաշարին, իր գերդաստանով անցնում Դվինի ամիրայի մոտ, բայց վերջինիս կողմից դավադրաբար սպանվում է, որից հետո նրա երեք որդիները վերադառնում են Անի (Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 12—13): Նրանցից մեկը՝ Վաասկը, ամուսնանում է Գրիգոր Մագիստրոսի դստեր հետ: Վերջիններիս զավակն էր Բարսեղ Անեցին, որն այսպիսով, մոր կողմից Պահլավունի էր:

ասէին տէր Բարսեղ, յարուցեալ գնաց յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի՝ ի Լօռէ քաղաքի առ թագաւորն Հայոց Կորիկէ... և խնդրէր Բարսեղ առնել ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց: Որ ժողովեաց թագաւորն Կորիկէ գեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին, և բերեալ զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս Աղուանից ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին զտէր Բարսեղ կաթողիկոս յԱթոռ Սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց, հրամանաւ Կորիկէ թագաւորին և տեառն Ստեփաննոսի....:

Յայսմ ժամանակիս նորոգեալ եղև Աթոռ Սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի... Եւ ելեալ գայր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց ի թագաւորաւքնակ քաղաքն Անի, և ելեալ ամենայն Տունն Շիրակայ գնալ ընդ առաջ նորա, և ահա գայր Վասակ՝ հայր տէր Բարսղի և եղբարքն նորա՝ Հասան և Գրիգոր և Ապլջահապ, արք քաջք և հզօրք՝ հանդերձ եպիսկոպոսիք, և **նստուցին զտէր Բարսեղ յԱթոռ տեառն Պետրոսի: Եւ եղև օրն այն օր մեծ և ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զԱթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն Անի»²:**

Վարդան Արևելցին լրացնելով Ուռհայեցուն, հաղորդում է դեպքերին Մանուչէի բերած մասնակցության մասին, գրելով, թե Բարսեղը «...ձեռնադրեցաւ ի Հաղբատ կաթողիկոս՝ հրամանաւ և կամաւք Մանուչէի և ամենայն Հայոց»³:

1081-ից մինչև 1105 թ.՝ Գրիգոր Վկայասերի մահը, Բարսեղ Անեցին դիտվում է որպէս աթոռակից, իսկ մինչև 1113 թ.՝ միանձնյա կաթողիկոս, թեև ինչպէս ստորև կտեսնենք, ձեռնադրությունից հետո նա փաստորեն իր ձեռքն է վերցնում կաթողիկոսական ողջ իշխանությունը: Հայաստանեայց եկեղեցու ընդհանուր վիճակն այդ ժամանակ աննախադեպ էր: Ազգային պետականության անկման և Գրիգոր Վկայասերի թույլ կառավարման հետևանքով առաջացել էին մի քանի հակաթոռ կաթողիկոսություններ, որոնց դեմ ոչ մի քաջ չէր ձեռնարկվում: Այսպէս, 1076 թ. Փիլարտոս Վարաժնունին իր հիմնած իշխանութան մեջ եկեղեցական ժողով գումարելով, կաթողիկոս է օծել տալիս Պետրոս Գետադարձի քրոջ որդի Սարգսին, որը հաստատվում է Մարաշի մոտ գտնվող Հոնի քաղաքում, իսկ Վկայասերը նրան է ուղարկում «...զքօղն և զգաւազանն և սուրբ Նշանն տէր Պետրոսին»⁴: 1077-ին Սարգսին հաջորդում է Թեոդորոս Ալախոսիկը: 1083 թ. Փիլարտոսը տեղափոխվում է Մարաշ, Թեոդորոսը հրաժարվում է նրան հետևել և իշխանն այստեղ նոր կաթողիկոս է ձեռնադրել տալիս Վարազավանեցի Պողոսին: Այս երկուսից բացի Գրիգոր Վկայասերի աթոռակալության սկզբում ձեռնադրված Գեորգ Լոռեցին էլ շարունակում է կաթողիկոսություն վարել Տարսնում:

Այսպիսով, Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը անկայուն վիճակում էր, ժողովուրդը՝ տարաբաժան, իսկ բուն երկիրը՝ սելջուկներից նվաճված ու բազում զրկանքների ենթակա: Ահա նման պայմաններում է հրապարակ գալիս գործունյա ու խոհեմ Բարսեղ Անեցին: Մ. Օրմանյանն իրավացիորեն գրում է. «Այս շփոթ կացութեան մէջ Բարսեղն էր միայն, որ իրաւ հայրապետական պաշտօն կը վարէր, իր հօտին հոգածութիւնն ուներ և անոր ներքին և արտաքին պետքերը լրացնելու կաշխատէր: Որչափ ալ շատ ընդարձակ չէր իր

² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 265—267:

³ Վարդան Արևելցի, էջ 138:

⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 253:

զգաւագանն և սուրբ Նշանն տեառն Պետրոսի...»¹¹: Մարաշում աթոռակալող Պողոսն ինքնական հրաժարվում է կաթողիկոսությունից, իսկ Տարսուսում նստող Գեորգ Լոռեցին արդեն մահացել էր: Այսպիսով Բարսեղը վերականգնում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ամբողջականությունն ու միասնությունը: Ինչպես Վարդան Արևելցին է գրում՝ «եղև միահեծան Սուրբ Աթոռն»¹²: Թեև Բարսեղն էր, որ հնազանդեցրեց «զամենայն հակառակսն»¹³, և ոմանց աչքում «արար միահեծան զհայրապետութիւնն իւր»¹⁴, բայց ժամանակի գերագահ կաթողիկոս էր ճանաչվում Գրիգոր Վկայասերը, իսկ Անեցին համարվում էր աթոռակից, չնայած որ հենց նա էր իրականացնում կաթողիկոսության հիմնական իշխանությունը:

Կիլիկիայի սահմանները հասած Բարսեղը Հոնիից անցնում է Ուոհա, ապա՝ Կեսարիա, Անտիոք և կրկին Ուոհա, ամենուր կատարելով իր հայրապետական առաքելությունը, ցնծությամբ ընդունվելով հայության կողմից («լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն աշխարհի՝ որք տեսանէին զնա») ¹⁵:

1093 թ. մահանում է Մելիքշահը, երկրում սկսվում են ներքին կռիվներ, խառնաշփոթություն և Անեցին ստիպված է լինում շտապ վերադառնալ Անի¹⁶: Կաթողիկոսն Անիում է մնում շուրջ տասը տարի, այստեղից իրականացնելով իր համահայկական հոգևոր իշխանությունը: Այն, որ նա իսկապես օժտված էր նման բարձրագույն իշխանությամբ, երևում է Աղվանքի կաթողիկոսության գործերին նրա ունեցած վճռորոշ միջամտության օրինակից: Ստեփանոս կաթողիկոսի մահից հետո Աղվանքում Բարսեղի գիտությամբ նոր կաթողիկոս էր ձեռնադրվել հանգուցյալի եղբայրը: Որոշ ժամանակ անց վերջինս անարժան է համարվում «վասն խոտոր վարուց իւրոց»¹⁷ և Անեցին նրան աթոռանկ է հռչակում: Հայոց կաթողիկոսի վճիռն անվերապահորեն իրականացվում է:

Բարսեղը նշանակալից գործունեություն է ծավալել նաև բուն Անիում: Կաթողիկոսն Անիում ամուր հեճարան ուներ հանձին իր համբավավոր ազգատոհմի և եղբայրների: Նրանցից հատկապես նշանավոր էր Գրիգոր իշխանը, որին ժամանակին Անի էր հրավիրել Մանուչեն՝ «մեծաւ հանդեսի ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքս (քաղաքին) զԳրիգոր զորդին Վասակայ, զթոռն Ապիրատին, զոր ասեն ունէր ի գլոխ ազատականացն հինգ հարիւր թագս երևելիս, զի տէր էր մեծ զօրաց և բազում ազատաց»¹⁸: Այդ օրից շատ տարիներ անց (ըստ Ուոհայեցու՝ 1099 թ.) Գրիգոր իշխանն օտար ա-

¹¹ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 291:

¹² Վարդան Արևելցի, էջ 143:

¹³ Սամուել Անեցի, էջ 117:

¹⁴ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 291:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ «Տէր Բարսեղն, որ էր ի քաղաքն Ուոհայ, իբրեւ փախստական անկանէր ի քաղաքն Անի և նստաւ ի յԱթոռ իւր», Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 294:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 365: Մ. Օրմանյանը (Ազգապատում, էջ 1327) և նրա հետևորդությամբ Ե. Պետրոսյանը կարծում են, թե Ստեփանոսի եղբայրն աթոռանկ է արվել, քանի որ նրա ձեռնադրության մասին տեղյակ չի եղել Բարսեղ Անեցին (Ե. Պետրոսյան, Հայ եկեղեցու պատմություն, մասն Ա, «Հաղբատավանք» 1990, էջ 85): Մինչդեռ այս դեպքի մասին տեղեկացնող միակ սկզբնաղբյուրը՝ Մատթեոս Ուոհայեցին, նման բան չի հայտնում, ընդհակառակը, Աղվանքի նոր կաթողիկոսի ընտրության ժողովը գումարվել է հենց Բարսեղի նախաձեռնությամբ:

¹⁸ Վարդան Արևելցի, էջ 138:

պատակիչների դեմ մղված մի կռվում փրկում է Մանուշեի կյանքը, իսկ ինքը զոհվում¹⁹:

Բարսեղի աթոռակալության տարիներին հավանորեն կաթողիկոսարանի եկեղեցու դեր է կատարել Անիի Ս. Առաքելոցը, որը քաղաքի եպիսկոպոսարանի եկեղեցին էր: Հիշենք, որ 1064 թ. Ալի Սալանի կողմից Անիի գրավումից անմիջապես հետո սելջուկները մզկիթի էին վերածել Մայր տաճարը: Սակայն, ինչպես երևում է, հայերի հետ լավ հարաբերությունների մեջ գտնվող Մանուշեն, ինքն էլ այդ վիճակը բնական չէր համարում, այլապես չէր հիմնի մեկ այլ մզկիթ, դրա համար օգտագործելով Բագրատունյաց շրջանի մի աշխարհիկ բնույթի շենք՝ կից կառուցելով միմարե (այն կանգուն է մինչև այժմ): Քաղաքի մահմեդականների համար պետք է որ գլխավոր մզկիթ հանդիսանար հենց ամիրայի հիմնածը:

Բարսեղի Անիում կատարած կարևորագույն գործերից մեկը կաթողիկոսարանի վարդապետարանի վերաբացումն էր: Դեռևս Արգինայից սկզբնավորվող, ապա Սարգիս Սևանցու և Պետրոսի ժամանակ մայրաքաղաքում գործող բարձրագույն հոգևոր դպրոցն էր, որ կրկին կյանք առավ Բարսեղի հոգածությամբ և ժամանակի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավագի ուսուցչապետությամբ: Վերջինիս կենսագրության մեջ բազմաթիվ արժեքավոր վկայություններ կան դպրոցի գործունեության, ուսումնական ծրրագրերի, կրթական գործընթացի մասին: Կենսագրի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ Հովհաննես Սարկավագը. «իբրև զիմաստուն մեղու՝ բարձեալ յանդամս մտաց զծաղիկս յերանգոց գունոց, և հոտոց, և համոց, բերեր ի քաղաք իւր և տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Անի, և լի առնէր ըզտունն ի փարթամութենէ անտի... Ծուրջ բակ բոլորեալ զմանկունս զիրեալ՝ խոնարհաբար և ախորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին և զխորին իրս... Եւ գետք յորովայնէ նորա բղխեալ՝ արբուցին զտուն տէրունական և զնորատունկ մանկունս յարկաց Աստուծոյ... Ելին յարմատոյ և ի շառաւիղէ նորին... ուսուցիչք և լուսաւորք ոգով... և լցին զտիեզերս բանին կենաց...»²⁰:

Ցավոք, Հովհաննես Սարկավագի գլխավորած դպրոցին անդրադարձող ուսումնասիրողները, որպես կանոն, չեն խորացել նրա հիմնադրման հանգամանքների մեջ, որի պատճառով անտեսել են Անիում կաթողիկոսական Աթոռի վերահաստատման և Բարսեղ Անեցու գործունեության դերը, կարծելով, թե Սարկավագը քաղաքում մի մասնավոր դպրոց է ստեղծել²¹, ոմանք էլ այն աշխարհիկ դպրոց են համարել²²: Մինչդեռ, իրողությունն այն է, որ ամիրա-

¹⁹ «(Գրիգոր) նահատակեցաւ... ի Կաղզուան՝ զերծուցեալ զամիրայն Անոյ ի մահուանէ՝ Մանուշէի. և տարեալ թաղեցին զնա ի Կեչառուս, եղբայր տէր Բարսղի կաթողիկոսի. և Մանուշէ և ամենայն զօր բանակին Հայոց երթայր զկնի դիոյն»: Նույն տեղում, էջ 145:

²⁰ Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 120—121: Սամուել Անեցին, որն ինքն էլ աշակերտել է մեծ վարդապետին, հիշատակում է Սարկավագի անեցի սաներից ևս մի քանիսին՝ «Խաչատուր և Գրիգոր և Յովհաննէս և Սամուել, ամենեքեանք սոքա Անեցիք»: Սամուել Անեցի, էջ 128:

²¹ Ա. Աբրահամյանը գրում է. «Հովհաննէսը Հաղբատում կրթություն ստանալուց հետո եկել է Անի և այստեղ դպրոց հիմնել»: Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 25: Ըստ Կ. Միրումյանի Սարկավագը եղել է «Անիի դպրոցի (գուցե Անիի դպրոցներից մեկի) ղեկավար», որը ձեռք է բերել «աշխարհիկ բնույթ»: Կ. Միրումյան, Հովհաննէս Սարկավագի աշխարհայացքը, Երևան, 1984, էջ 29:

²² Թ. Հակոբյանի կարծիքով Սարկավագի գլխավորած դպրոցը «իր բնույթով հիմնականում աշխարհիկ էր, իմաստասիրական»: Անիի պատմություն, գիրք Բ, Երևան, 1982, էջ

յական իշխանության տակ գտնվող Անիում համահայկական նշանակություն ունեցող վարդապետարան կարող էր բացվել միայն կաթողիկոսական հովանավորության պայմաններում: Հաղբատում ձեռնադրված Բարսեղը, թերևս հենց այդ ժամանակ էլ իր հետ Անի է բերել տեղի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավագին, նրան հանձնարարելով վարդապետարանի վերաբացումը: Այս էր պատճառը, որ հոգևոր բարձրագույն կրթություն ստանալու համար ուսուցչապետի մոտ էին գալիս Հայոց երկրի տարբեր ծայրերից, որպես «իմաստութեան գանձուց վաճառականք», Անիում ուսանելով դառնում «ուսուցիչք և լուսաւորք ոգով» և վերադառնալով իրենց գավառները վարդապետի պատգամները տարածում ողջ Հայաստանում («...նորայն առասացութիւնք լցին զոլորտս Հայաստանեայց»)²³:

Բարսեղ Անեցու և Հովհաննես Սարկավագի անհական շրջանի համագործակցության մյուս կարևոր դրվագը կապված է եկեղեցական կյանքի մի այնպիսի կարևոր բնագավառի հետ, ինչպիսին էր տոմարը: Խոսքը վերաբերում է 1084 թ. հաստատված, այսպես կոչված «Սարկավագադիր տոմարին»: Այդ թվականին է լրանում Աթանաս Տարոնացու կազմած շարժական տոմարի առաջին հինգհարյուրամյակը և ակնհայտ դառնում Հայոց և Հուլյան տոմարի միջև առկա տարբերությունը: Վերստին առաջանում է Հայոց անշարժ տոմար ունենալու խնդիրը, որը և յուրովի լուծում է Հովհաննես Սարկավագը: Ցավոք, սկզբնաղբյուրները որոշակի վկայություն չեն պահպանել Սարկավագադիր տոմարի ստեղծման մանրամասների վերաբերյալ, սակայն ինչպես իրավացիորեն նկատում է Մ. Օրմանյանը. «անհնար էր, որ Բարսեղ որևէ գործակցութիւն ունեցած չլլայ»²⁴: Իսկապես, պատմության նախընթաց փորձը ցույց է տալիս, որ տոմարի հետ կապված խնդիրները միշտ էլ լուծվել են կաթողիկոսի և ժամանակի նշանավոր վարդապետներից մեկի համագործակցությամբ: Զ դարում նման գործակցության մեջ ենք տեսնում Մովսես Բ Եղիվարդեցուն և Աթանաս Տարոնացուն, է դարում՝ կաթողիկոս Անաստաս Ակոռեցուն և Անանիա Ծիրակացուն, ուստի ԺԱ դարում էլ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետի կողքին չպետք է մոռանանք Բարսեղ Ա Անեցուն:

Անիի այս շրջանի եկեղեցական կյանքի կացությանն անդրադառնալիս պետք է նկատի ունենալ, որ թեև կաթողիկոսի՝ Մելիքշահից ստացած արտոնություններով և հոգևորականության՝ հարկատվությունից ազատվելով, որոշ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել, սակայն երկիրը գտնվում էր անկայուն վիճակում, պարբերաբար ենթարկվում ասպատակությունների: Բարսեղի ժամանակ լուծվում են թեմական, վարչատարածքային որոշ հարցեր: Մասնավորապես, հենց կաթողիկոսի օժման ժամանակ, նրա և Աղվանքի Ստեփանոս կաթողիկոսի կողմից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Կյուրիկեի արքունիքի ավագերեց Սարգիսը և ստեղծվում է Հաղբատի եպիսկոպոսությունը, որին տարածքներ են հատկացվում Տաշիրից և Արցախից²⁵:

114: Իսկ Ա. Մովսիսյանը մոռանում է նաև դպրոցի գործունեության ժամանակը, և գրում՝ «Անիի դպրոցը միանգամայն աշխարհիկ պահանջներին համապատասխան էր կառուցված և ամբողջովին գտնվում էր արքունիքի հովանավորության ներքո»: Ա. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 243:

²³ Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 120:

²⁴ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1309:

²⁵ Վարդան Արևելցի, էջ 139:

Ամիրայական տիրապետության պայմաններում Անիում առանձնահատուկ նշանակություն են ձեռք բերում հոգևոր կյանքի բոլոր երևույթները: Վարդան Արևելցու վկայությամբ 1094 թ. մեծ հանդիսավորությամբ Անի է բերվում Նունեի խաչը (Նինո, Վրաստանում քրիստոնեություն տարածած, սրբերի շարքը դասված կույս), որը Հայաստան էր տեղափոխվել դեռևս Սահակ Պարթևի ժամանակ, դարձել Մամիկոնյանների տոհմական սրբություններից մեկը, պահվել Կապույտ բերդում, ապա՝ Վանանդում: Եվ ահա այն շուքով բերվում է Անի և Բարսեղ կաթողիկոսն այստեղ նրա համար հատուկ տոն է սահմանում: «Առ այսու ժամանակաւք եմուտ սուրբ խաչն Նունեայ ի յԱնի... ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի և կանգնեցաւ նմա տօն կիրակէն, որ զկնի ութօրէիցն Խաչվերաց տօն»²⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Անեցի կաթողիկոսն ամեն ջանք թափել է կաթողիկոսական Աթոռի և իշխանության ամրապնդման համար, հոգ տարել ինչպես վարդապետարանի, այնպես էլ ժողովրդի հոգևոր կորովը պահպանելու մասին:

Հայոց եկեղեցու ընդհանուր շահերով մտահոգ կաթողիկոսը 1103 թ. դուրս է գալիս մի նոր ուղևորության դեպի հարավային թեմերը՝ «իջեալ... ի քաղաքէն Անույ, ամենայն պաշտօնէիք իւրովք և ազատօք, եպիսկոպոսօք և քահանայիւք...»²⁷: Նա նախ գալիս է Ուոհա, ուր տեղի լատին կոմսը հարկադրված է լինում վերականգնել Հայոց եկեղեցու հնուց ունեցած կալվածքները²⁸: Ապա անցնում է Քեսուն, Հայոց Վասիլ (Գող Վասիլ—«որ Գող Վասիլն կոչէր յայլազգեացն վասն արիութեան նորին»)՝²⁹ մեծ իշխանի մոտ, այցելում Կարմիր վանք, Քեսունի գավառի եպիսկոպոս ձեռնադրում շնորհաշատ Ստեփանոս Մանուկ Կարմիրվանեցուն³⁰, հանդիպում է նաև Գրիգոր Վկայասերին: Այս երկամյա ուղևորության ընթացքում հավանաբար այցելում է նաև Կիլիկիայի հայ իշխաններին, իսկ 1105 թ. վերադառնում Անի, մանավանդ, որ կրկին քաղաքական խառնակ իրավիճակ էր ստեղծվել («...Բարսեղ նեղեալ ազգի ազգի շփոթմանէն գնայ յԱթոռն իւր յԱնի»)՝³¹:

Սակայն նա նոր էր աթոռանիստ հասել, երբ Անի է գալիս նաև Գրիգոր Վկայասերի մամակաբերը, որի միջոցով նա Բարսեղին տեղեկացնում է, թե մահամերձ է՝ «... հասեալ է ժամանակ իմ, եկ յուղարկեա զիս առ Տէր»³²: Անեցին «ոչ յապաղեալ» ճանապարհ է ընկնում և չնայած խառն ժամանակների պատճառով ճանապարհին ավազակների հարձակմանն է ենթարկվում, բայց «քաջասրտաբար արիացեալ» այդ խոչընդոտն էլ հաղթահարելով հասնում է Վկայասերին³³:

Քեսունի Կարմիր վանքում Բարսեղ Անեցու և Վասիլ իշխանի ներկայությամբ Գրիգոր Վկայասերը հայտնում է իր վերջին կամքը, որ Բարսեղից հետո Հայոց կաթողիկոս ձեռնադրվի իր քրոջ թոռը՝ Գրիգորը (Գրիգորեա), որն այն ժամանակ պատանի էր: Ուոհայեցին գրում է, թե. «տէր Բարսեղ հնազանդ լեալ ամենայն հրամանաց տէր Գրիգորիսի և յայնմ օրէ էառ առ

²⁶ Վարդան Արևելցի, էջ 147:

²⁷ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 364:

²⁸ ԻՐ Օրմանկան, Ազգապատում, էջ 1327:

²⁹ Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 171:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 172:

³¹ Վարդան Արևելցի, էջ 150:

³² Վարդան Արևելցի, էջ 150:

³³ Նույն տեղում, էջ 150—151:

ինքն զանուանեալ կաթողիկոսի Գրիգորէս»³⁴: Դրանից քիչ անց Վկայասերը մահանում է և թաղվում Կարմիր վանքում: Անեցին Գրիգորի ու նրա եղբայր Ներսէսի (ապագա Շնորհալու) կրթության գործը հանձնարարում է Ստեփանոս Մանուկին, որի գլխավորած հոգևոր դպրոցն այն ժամանակ ամենանշանավորներից էր:

Վկայասերից հետո՝ 1105 թ. հունիսից Բարսեղը դառնում է միանձնյա աթոռակալ: Այդ ժամանակ նրա առաջ բնականաբար բարձրանում է աթոռանիստ տեղի խնդիրը. վերադառնալ Անի՞, թե՞ մնալ Քեսունի շրջանում, ուր գտնվում էր ժամանակի Հայոց ամենագորեղ ու անկախ իշխանությունը: Ինչպես երևում է, սկզբում Բարսեղը մտադիր է եղել վերադառնալ, որովհետև Վասիլ իշխանն ու հայ մեծամեծերը Վկայասերի մահը ողբալիս մտածում էին, թե մնալու են առանց հայրապետի՝ «... լային զանտիրանալն իւրեանց ի յօտար աշխարհի...»³⁵: Բայց հետո, թերևս նկատի ունենալով, որ Հայոց քաղաքական ուժի կենտրոնը փոխադրվել էր Կիլիկիայի սահմանները և այստեղ անհրաժեշտ էր նաև հոգևոր իշխանության ներկայությունը, Բարսեղը որոշում է մնալ «զսեփականն Աթոռ թողեալ ի Շիրականն Անի»³⁶: Շուտով իրավիճակը փոխվում է նաև Անիում, քանի որ 1110 թ. մահացած հորը՝ Մանուչեին փոխարինած որդին՝ Աբուլասվարը, բարյացակամ չէր հայերի նկատմամբ:

Քեսունի իշխանության շուրջ ևս անհանգիստ վիճակ է ստեղծվում: Այնուամենայնիվ Վասիլ իշխանն ու Կիլիկիայի Հայոց իշխան Թորոսը հաջողությամբ են վարում ռազմաքաղաքական գործերը «իսկ Բարսեղ կաթողիկոս անոնց խորհրդատուն և խրատատուն էր և իր միջնորդութեամբ կը ջանար փորձանքները հեռացնել Հայոց գլխեն»³⁷:

1112 թ. մահանում է գորեղ Վասիլ իշխանը, որի խոստովանահայրն ու հոգաբարձուն էր Բարսեղ Անեցին: Իշխանությունն անցնում է իշխանի հոգեզավակ Տղա Վասիլին («... արար միաբան ժողով տէր Բարսեղ և տալ զամենայն իշխանութիւն ի Տղայ Վասիլն») ³⁸: Սակայն դրանից մեկ տարի անց՝ 1113 թ. մայիսին, մի դժբախտ պատահարի զոհ է դառնում նաև ինքը՝ Բարսեղ Անեցին (փուլ է գալիս մի նորաշեն տուն և մահացու վիրավորում այդտեղ գտնվող հայրապետին) ³⁹: Մահամերձ կաթողիկոսը հասցնում է երիտասարդ Գրիգորին եպիսկոպոս ձեռնադրել և դեպքից երեք օր անց մահանում է: Ահա այսպես անակնկալ ավարտ է ունենում բազմերախտ հայրապետի անհանգիստ կյանքը, որն անմնացորդ նվիրված էր Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու բարօրությանը, կաթողիկոսական իշխանության ամրապնդման ու ազգային միասնության գործին: Բարսեղ Անեցու դին հողին է հանձնվում Կարմիր վանքում՝ Գրիգոր Վկայասերի և Վասիլ իշխանի շիրիմների կողքին:

Նույն 1113 թ. Գրիգոր Վկայասերի, ապա նաև Բարսեղ Անեցու վերջին

³⁴ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 372:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 372—373:

³⁶ Տեսոն Ներսէսի Շնորհալույ Հայոց կաթողիկոսի Բանք չափու, Վենետիկ, 1830, էջ 550:

³⁷ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1339:

³⁸ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 404—405,

³⁹ Աղբյուրները նշում է պատահարի երկու տարբերակ: Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1345—1346:

պատգամի համաձայն, Հայոց կաթողիկոս է ձեռնադրվում Գրիգոր Գ Պահլավունին (1113—1166):

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ ԱՆԻՈՒՄ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ,
ԲԱՐՍԵՂ Բ ԱՆԵՑԻ

Բարսեղ Անեցու մահից հետո՝ 1114 թ. Վասպուրականում Դավիթ եպիսկոպոսն իրեն կաթողիկոս է հռչակում, հիմք դնելով Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսությանը (որը գոյատևում է մինչև 1895 թ.): Կարմիր վանքում գումարվում է եկեղեցական ժողով, որը բանադրանքի է ենթարկում Դավթին: Վերջինս իր դիրքն ամրապնդելու համար փորձում է անեցիների աջակցությունը ստանալ, բայց մերժվում է. «Դավիթ... սակայն ոչ եղև ընկալեալ թէև շատից եղև աշխատ ընծայիք և աղաչանաւք՝ մանաւանդ ի յԱնույ գըլխատրացն»⁴⁰: Ուշագրավ է, որ Դավիթը հատկապես անեցիներին է դիմել, գիտակցելով այս հարցում նրանց ունեցած կշիռը: Բայց վերջիններիս դիրքորոշումը ևս միանգամայն բնական էր, քանի որ նրանք դեռևս չէին հրաժարվել կաթողիկոսական Աթոռն Անի վերադարձնելու մտքից: Ինչպես ստորև կտեսնենք, Գրիգոր Գ Պահլավունին ևս մտադիր է եղել Անիում հաստատվել: Դավիթն Աղթամարում իր կաթողիկոսության հռչակումը պատճառաբանում էր նաև նրանով, որ աթոռակալում է մայր հայրենիքում, մի վայրում, ուր ժամանակին Հայոց թագավորական իշխանությունն է եղել⁴¹: Հասկանալի է, որ այս տեսանկյունից Անիի առավելությունն ավելի ակնհայտ էր: Միևնույն ժամանակ Քեսունի Կարմիր վանքն այլևս ապահով հանգրվան չէր Հայոց կաթողիկոսի համար. 1115 թ. Ուոհայի լատին կոմսը գրավում ու վերացնում է տեղի հայկական իշխանությունը, իսկ Գրիգոր Գ Պահլավունին մեկ տարի անց թողնում է նշանավոր վանքն ու տեղափոխվում Ծովք ամրոց, ուր իշխում էր նրա եղբայր Վասիլը:

Ահա նման պայմաններում Գրիգորը բանակցություններ է սկսում Անիի նոր ամիրա Աբուլասվարի հետ: 1120-ական թվականների սկզբներին կաթողիկոսի և ամիրայի միջև նախնական համաձայնություն է կայացվում Աթոռի Անի փոխադրման համար: Սամուել Անեցու վկայությամբ՝ «հայրապետն... տէր Գրիգորիս... ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլսուար, վասն իւր սեփական Աթոռոյս՝ գալ այսրէն նորա յօժար կամակցութեամբ...»⁴²: Սակայն Անիում արագորեն ծավալվող քաղաքական անցքերն ականա խափանում են այս կարևոր ձեռնարկի իրականացումը:

Հարկ է նշել, որ Անիի պատմության մեջ ողջ ԺԲ դարը բնորոշվում է որպես մի հարյուրամյա պայքարի շրջան, որը մղում էին՝ Շեդդադյան ամիրաները՝ Մանուչեից հետո մնացած ժառանգությունը պահպանելու համար, զորացող Վրաց թագավորության գահակալները՝ քաղաքին ու նրա շրջակայքին տիրելու համար, և վերջապես ազատասեր անեցիները՝ որոնք աստիճանաբար սկսում են հանդես գալ որպես ինքնուրույն ուժ, փորձելով ստեղծել հնարավորին չափ ինքնիշխան գոյավիճակ: Այդ անհաշտ պայքա-

⁴⁰ Վարդան Արևելցի, էջ 153:

⁴¹ «ասեն՝ Աթոռ է և այս թագաւորացն Արծրունեաց՝ վայել է լինել և պատրիարքութեան» (Վարդան Արևելցի, էջ 153):

⁴² Սամուել Անեցի, էջ 126, հմմտ. Մատենադարան № 5619, էջ 104բ:

րի ընթացքում երեք անգամ՝ 1124—26, 1161—64, 1174—76 թվականներին քաղաքն անցնում է վրացիներին և կրկին վերադարձվում Շեդդադյաններին, մինչև որ 1199 թ. Զաքարե և Իվանե եղբայրների գլխավորած հայ-վրացական զորքերը վերջնականապես Անին ազատագրում են ամիրայական տիրապետությունից: Այդ ընթացքում անեցիները հաճախ հանդես են գալիս որպես ինքնուրույն քաղաքական ուժ, իրենք որոշում, թե ում իշխանությունն է տվյալ ժամանակամիջոցում նախընտրելի: 1155-ին նրանք սեփական հայեցողությամբ փոխում են քաղաքի ամիրային, 1186-ին արշավում ու գրավում ավազակային որջ դարձած Ծառաքար ամրոցը և այլն⁴³:

Ահա այս բազմամյա հակամարտության սկիզբն էր, որ ժամանակով համընկավ Գրիգոր Գ Պահլավունու Անիում հաստատվելու ցանկության հետ: Պատմիչների վկայությամբ Անիի ամիրա Աբուլասվարը ոչ միայն չէր կարողանում ապահովել քաղաքի անվտանգությունը (որի շրջակայքն անընդհատ ասպատակում էին մերթ քոչվոր ավազակները, մերթ վրացիները), այլև հայերի նկատմամբ անբարյացակամություն դրսևորում, ոտնահարում նրանց կրոնական զգացումները: Այս խորքի վրա, Գրիգոր կաթողիկոսի հետ նրա ունեցած պայմանավորվածությունը թվում է սոսկ մի քաղաքական քայլ, որով ամիրան թերևս փորձում էր բարձրացնել իր իշխանության դերը: Ինչևէ, փաստն այն է, որ նա Խլաթում պատրաստել է տալիս, Անի բերում ու Կաթողիկեի գմբեթին բարձրացնում մի մեծ մահիկ, որով լցնում է անեցիների համբերության բաժակը: 1224 թ. նրանք կանչում են Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին և քաղաքի դարպասները բացում նրա առաջ: Վերջինս Աբուլասվարին ընտանիքով հանդերձ գերեվարում և ուղարկում է Վրաստան (ուր բոլորը մահանում են), կրկին օժել է տալիս Կաթողիկեն և քաղաքի պաշտպանության համար անհրաժեշտ զորք թողնելով վերադառնում⁴⁴:

Բայց դրանով խնդիրը չի ավարտվում: Աբուլասվարի որդիներից մեկը Փաղունը, համախմբելով համակիր մահմեդական ուժեր մեծ վնասներ է հասցնում Անիին և ի վերջո կարողանում է երկու տարի անց Դավթի որդի Դեմետրեից ետ ստանալ քաղաքը, ընդունելով վրաց գերիշխանությունը: Երկամյա պատերազմից ու ավերածություններից հետո անեցիները հասնում են այն բանին, որ նոր ամիրան երդվում է այլևս Կաթողիկեի նկատմամբ ոտնձգություն չանել («Իսկ որդիքն Մանուչեի արարին սաստիկ երդումն, վասն զի Սուրբ Կաթողիկեն, որ էր յԱնի, հանապազ Հայաց կացցէ և մի՛ մոցէ ի նա տանիկ և ոչ մսուրման ազգ») ⁴⁵:

Կարող էր թվալ, թե Գրիգոր Գ Պահլավունու Անի գալու համար նպատավոր պայմաններ էին առաջացել, բայց ինչպես երևում է, անեցիների ապստամբական կեցվածքը և վրացական միջամտությունը մթագնել էին կաթողիկոսի և Շեդդադյանների հարաբերությունները: Գրիգորի պատվերով իր

⁴³ Հ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980, էջ 87—147:

⁴⁴ «...ամիրայն Անույ Աբլսուար... այր անարի և կնամարդի... ետ բերել նալ ծանրագին և բարձրահասակ ի Խլաթայ և դնել ի վերայ գմբեթի Կաթողիկեին՝ փոխարեն գեղեպն յառաջնոցն. վասն որոյ սրտատեալ քրիստոնէիցն կոչեն զԴաւիթ և տան ի ձեռն նորա զքաղաքն Անի: Եւ ընկեցեալ զգէնն ատելի ի պատուական գլխոյն Կաթողիկեի, զոր ունէր զամս վաթսուն... եդին զպսակն զարդու և զթագն Յիսուսի... զխաչն աստուածընկալ» Վարդան Արևելցի, էջ 156, Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 451—452, Լ. Մելիքսեթ Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Երևան, 1955, էջ 42—43:

⁴⁵ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 459:

Ժամանակագրությունը շարադրած Սամուել Անեցին խոսելով 1124—26 թթ. դեպքերի մասին թեև հիմնավորապես պատճառաբանում է անեցիների վարքագիծը, բայց հետո, փաստորեն, պարսավում է իր համաքաղաքացիներին, որոնց ընդվզման հետևանքով երկիրը մատնվեց կատարյալ թշվառության, իսկ կաթողիկոսն էլ չկարողացավ Անիում հաստատվել: Նա գրում է. «...յաղագս վերոյգրեալ նեղութեանց և վասն հարկապահանջ յափշտակութեանց եկն եհաս ի վերայ մեր վերջին աղքատութիւն և տառապանք անհնարինք... բայց սրբազան հայրապետն... տէր Գրիգորիս, վասն զի ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլսուար, վասն իւր սեփական Աթոռոյս՝ գալ այսրէն նորա յօժար կամակցութեամբ, յորժամ լուաւ զհամբաւս զայս՝ առաւել զայրացաւ տրտմագին ցասմամբ առ գործողս իրին: Եւ այս ամենայն լինի... ի յառաւելութենէ մեղաց, զի իբրև տուն դառնացողաց արարաք զանձինս մեր...»⁴⁶:

Այսպիսով Գրիգոր Գ Պահլավունու Անիում հաստատվելու ծրագիրը խափանվում է, սակայն կաթողիկոսը մշտական կապ է պահպանում քաղաքի հետ (պատահական չէ, որ ժամանակագրություն է պատվիրում հենց քաղաքի Մայր տաճարի ավագերեց Սամուել Անեցուն): 1149 թ. կաթողիկոսը Ծովքից տեղափոխվում է Հոռմկլա, սեփականացնում այն, հիմք դնելով մի կայուն կաթողիկոսանիստ կենտրոնի, ուր և Աթոռը մնում է մինչև 1292 թ.:

Սակայն վերադառնանք Անիի կացությանը, որի պատվախնդիր քաղաքացիները դեռևս Աթոռը վերադարձնելու հույսեր են փայփայում:

1124 թվականից հետո քաղաքի հոգևոր կյանքում կրկին կարևորագույն տեղ է գրավում Կաթողիկեն: Վերստին օծված եկեղեցու առաջին սպասավորներից մեկն է դառնում Հովհաննես Սարկավագը⁴⁷: Նրանից հետո հիշվում է Կաթողիկեի Գրիգոր անունով համարձակ ավագերեցը⁴⁸, որին հաջորդում է Սամուել Անեցին, իսկ վերջինիս՝ պատմիչ և թարգմանիչ Մխիթար Անեցին: Քաղաքային կյանքում հոգևորականությունն աստիճանաբար մեծ կշիռ է ձեռք բերում և անգամ գլխավորում քաղաքական շարժումներ⁴⁹: Անիի վիմագիր արձանագրություններում քաղաքի «երեցանին» ներկայացնում է, որպես սեփական շահերը պաշտպանող հասարակական-տնտեսական որոշակի ուժ, որը գլխավորում էր Անիի արքեպիսկոպոսը: Վերջինս հատուկ հեղինակություն էր վայելում նաև համահայկական եկեղեցական գործերում: Ինչպես Մ. Օրմանյանն է գրում. «Անույ արքեպիսկոպոսները լիազոր իշխանութեամբ գլխավորութիւնը կը պահէին բոլոր Հայաստանի մէջ **եպիսկոպոս յարեւելս հիւսիսոյ** կոչմամբ և միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարաբերութիւն ունէին Հոռմկլայի աթոռին հետ»⁵⁰:

Ահա նման պայմաններում է, որ անեցիները կաթողիկոսական Աթոռը վերադարձնելու ուղղությամբ մի նոր փորձ են կատարում: Նրանց մտադրության իրականացմանը խոչընդոտող գլխավոր պատճառը Անիի շուրջ ծավալված ռազմա-քաղաքական վիճակն էր, որը մնում էր անկայուն: Սակայն կային նաև գործին նպաստող հանգամանքներ, որոնցից մեկը կաթողիկոսի անհրաժեշտ թեկնածուի առկայությունն էր՝ հանձինս քաղաքի Բարսեղ արք-

⁴⁶ Սամուել Անեցի, էջ 127:

⁴⁷ Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 157, 282:

⁴⁸ Վարդան Արևելցի, էջ 158—159:

⁴⁹ Մի քանի արաք պատմիչներ վկայում են, որ 1155 թ. «Անի քաղաքում քահանաներն ապստամբեցին և այն գրավելով ամիր Շադդադից, հանձնեցին եղբորը՝ Ֆադլունին» (Իբն ալ Ասիր, Երևան, 1981, էջ 257, 400, Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 99):

⁵⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1525:

եպիսկոպոսի, որը պատմության մեջ հայտնի է **Բարսեղ Բ Անեցի** անունով: Այս եռանդուն գործիչը Բարսեղ Ա Անեցու եղբայր Գրիգոր իշխանի որդի Հասան Մագիստրոսի որդին էր⁵¹:

Նա առաջին անգամ հիշվում է Անիի պարսպի բուրգերից մեկի 1160 թ. շինարարական արձանագրության մեջ: Քանի որ Անիի արքեպիսկոպոսը հյուսիսային Հայաստանի եպիսկոպոսական մյուս աթոռների նկատմամբ առաջնություն ուներ, Բարսեղն այդ հանգամանքն ընդգծելու համար արձանագրություններում երբեմն կոչվում է հայրապետ: Նշված արձանագրության մեջ ևս նա հիշվում է այդ կոչումով («Ի ՈԹ (1160) թին ի թագաւորութեանն Փառլնոյ ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի...»⁵²: 1174 թ. Հոռոմոսում՝ Պետրոս երեցի արձանագրության մեջ Բարսեղի իշխանության ոլորտն ավելի որոշակի է նշվում՝ «...ի հայրապետութեան նահանգիս մերում տեառն Բարսղի...»⁵³:

Այս շրջանում Անիի արքեպիսկոպոսն ու նրա եղբայրները, որոնցից նշանավոր էր հատկապես մեծ իշխան Ապիրատը, երբեմն ուղղակիորեն տնօրինում էին քաղաքի բախտը: Մասնավորապես, հայտնի է, որ 1161 թ. նրանք Անիից վտարել են քաղաքի ամիրային⁵⁴: Բարսեղը քաղաքական նրկատառումներով հիմնականում բնականոն հարաբերություններ էր պահպանում ինչպես Վրաց թագավորների⁵⁵, այնպես էլ Անիի Ծեղդադյան ամիրաների ու տեղի մահմեդականների հետ⁵⁶: 1186 թ. թեև քաղաքը գտնվում էր ամիրայական տիրապետության տակ, բայց անեցիները համախմբվելով հարձակվում են մերձակա Ծառաքար բերդի վրա, որը Բարսեղի ժառանգությունն էր եղել և գրավելով կոտորում են այնտեղ հավաքված մահմեդական ավազակներին («...սոին Անեցիք գԾառաքար՝ զհայրենիսն տեառն Բարսղի...»)⁵⁷: Բնական է ենթադրել, որ իր հայրենի ժառանգության ազատագրման ու վերադարձման գործը հենց Բարսեղն է կազմակերպել:

Հիշյալ ժամանակաշրջանի բազմապիսի քաղաքական անցքերի մեջ չխորանալով, նշենք, որ Բարսեղ Բ Անեցին, փաստորեն, ամեն կերպ ջանում էր անհրաժեշտ հող նախապատրաստել կաթողիկոսական Աթոռին տիրելու համար: Նրա օրոք Անիում ու նրա շրջակայքում վերելք է ապրում հոգևոր-եկեղեցական կյանքը, կառուցվում ու նորոգվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ⁵⁸: Անիում նորոգվում է Ս. Փրկչի եկեղեցին, վեր է հանում եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու շքեղ գավիթը, ուր 1184 թ. իր և ծնող-

⁵¹ Մ. Օրմանյանը կարծում է, թե Բարսեղ Բ-ն Բարսեղ Ա-ի եղբայր Գրիգորի որդին է (Ազգապատում, էջ 1486), մինչդեռ, վերջինիս թոռն է, ինչպես վկայում է Մխիթար Գոշը (տե՛ս Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 394, Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 102):

⁵² Դիվան հայ վիմագրության, հ. Ա, էջ 2: Այս արձանագրության մեջ նշված Փառլուն Բ-ն 1155-ին գահ է բարձրացել հայերի աջակցությամբ: Ուշագրավ է, որ նրա եղբայրներից մեկը քրիստոնեություն է ընդունել: Վարդան Արևելցի, էջ 161:

⁵³ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունք..., էջ 148:

⁵⁴ Հ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 101—103:

⁵⁵ 1174 թ. Բարսեղը Վրաց Գեորգի Գ-ի օգնությամբ գերությունից ազատել է տվել և Կարսից Անի վերադարձրել եղբորը՝ Ապիրատին: Վարդան Արևելցի, էջ 170:

⁵⁶ Ներսես Լամբրոնացին Լևոն Բ-ին գրած թղթում փորձելով վարկաբեկել Բարսեղին շահարկում է նրա լավ հարաբերությունները մահմեդականների հետ, Անեցուն կոչելով «թուրքի բաժակի ընկեր» ակնհայտորեն «մոռանալով», թե ինչ պայմաններում և ում տիրապետության տակ էր գտնվում Անին: («Գարուն», 1991, № 8, էջ 89):

⁵⁷ Վարդան Արևելցի, էջ 171, 174:

⁵⁸ Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 207:

ների հիշատակին նվիրված խաչքար է կանգնեցնում Բարսեղը⁵⁹: Նա հետևում է նաև Շիրակի մյուս վանքերի կացությանը, հատկապես հովանավորելով Հոռոմոսի նշանավոր վանքը, որի վիմագիր արձանագրություններում ու տեղի գրչատան ձեռագրերի հիշատակարաններում երախտագիտությամբ է հիշվում⁶⁰: 1191 թ. Բարսեղ Բ Անեցին այլազգիներից ազատում, գնում է Լմբատավանքը (Արթիկի մոտ) և կալվածքներ նվիրում⁶¹: Նույն շրջանում ոմն Գնել նորոգում է Երազգավորսի (Շիրակավան) Ս. Աստվածածին եկեղեցին «միջնորդությամբ տեառն Բարսղի եպիսկոպոսի»⁶²:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ հարաբերություններ ունեն Բարսեղը Հոռոմկլայի Աթոռի հետ: Վերջինս Գրիգոր Գ Պահլավունուց հետո անցնում է նրա եղբորը՝ Ներսես Դ Կլայեցուն (1166—1173), իսկ նրանից հետո՝ Գրիգոր Դ Տղային (1173—1193): Այս կաթողիկոսի օրոք՝ 1177 թ. բյուզանդական Մանուել Ա Կոմնենոս կայսրից հույն և Հայոց եկեղեցիների միության խնդիրն արծարծող նամակ է ստացվում (միավորման խնդրի քննարկումը սկսվել էր ավելի վաղ)⁶³: Գրիգոր Տղան այս մասին նամակով ծանուցում է Հայաստանի եպիսկոպոսներին ու հոգևորականությանը, որոնցից մերժողական պատասխան է ստանում: Այդ գրությունը ստորագրած հոգևորականության անվանացանկը սկսվում է Բարսեղ Բ Անեցու անունով:

1179 թ. ապրիլին Հոռոմկլայում գումարվում է եկեղեցական մեծ ժողով, որի հայաստանցի մասնակիցներից առաջինը հիշվում է Բարսեղը՝ «Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ քաղաքին Անույ»⁶⁴, որը Մ. Օրմանյանի բնորոշմամբ՝ «ընդդիմադիրներուն պետն էր»⁶⁵: Ժողովը բավական երկար է տևում (մինչև՝ 1180-ին մահանում է կայսրը) և ի վերջո ավարտվում է անարդյունք, քանի որ հոգևորականության ավանդապահ մասը դավանաբանական գլխավոր հարցերում մնում է անզիջում: Դրանից հետո Բարսեղը վերադառնում է Անի, իսկ Հոռոմկլայի Աթոռը հետագայում ևս շարունակում է քայլեր ձեռնարկել եկեղեցիների միավորման ուղղությամբ (այս անգամ արդեն կապեր ստեղծելով լատինական՝ կաթողիկե եկեղեցու հետ), որի ջատագովներից էր ժամանակի նշանավոր գործիչներից մեկը՝ եպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին:

Հյուսիսային Հայաստանի հոգևորականության շրջանում աստիճանաբար խորանում է այն համոզումը, որ անհրաժեշտ է սեփական կաթողիկոսական Աթոռ ունենալ, հեռու մնալով զանազան ազդեցություններից ու դավանաբանական վեճերից: Այս խնդրի իրականացման համար լավագույն թեկնածու է համարվում Անիի արքեպիսկոպոսը: Երբ 1193 թ. մահանում է Գրիգոր Տղան, Հայաստանում առաջ է քաշվում Բարսեղ Անեցու թեկնածությունը, բայց այն ընդունելություն չի գտնում կիլիկեցիների մոտ: Հոռոմկլայում կաթողիկոս է ձեռնադրվում երիտասարդ եպիսկոպոս Գրիգոր Ե-ը:

⁵⁹ Դիվան հայ վիմագրության, հ. Ա, էջ 31, տե՛ս նաև Н. Марр. Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, Л.—М., 1934, с. 74, 117.

⁶⁰ Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունք..., էջ 149—150, Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 233, 251:

⁶¹ «ՈԽ (1191) կամաւ Աստուծոյ եւ տէր Բարբեղ, որ գնեցի զվանքս յանարինաց եւ ետու զՅիցքն վանացս եւ զջուրն որ իւրեանցն էր ի հնոց եղեալ, յիշատակ ինձ եւ բարեխաւս առ Քրիստոս», Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 164:

⁶² Ն. Սարգսյան, Տեղագրությունք..., էջ 170:

⁶³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1383—1459:

⁶⁴ Ընդհանրական թուղթս ս. Ներսեսի Շնորհալոյ, Երուսաղեմ, 1871, էջ 198:

⁶⁵ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1467:

Անի քաղաքի Ս. Փրկչի եկեղեցու 1193 թ. Տրդատ քահանայի արձանագրության սկզբում նշվում է. «Յամս աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն **Բարսէղի Հայոց կաթողիկոսի** եւ յամիրապետութեանն բարիանուն Սուլդանին... յամի ՈԽԲ (1193) թուականին...»⁶⁶: Իսկ Հոռոմոսի վանահայր Պետրոսի 1195 թ. արձանագրության մեջ կարդում ենք՝ «**Ի թւ ՈԽԲ (1195) յառաջին ամի կաթողիկոսութեան տեառն Բարսէղի...**»⁶⁷: Փաստերի թվացյալ անհամապատասխանությունը պարզվում է, երբ ծանոթանում ենք Հոռոմկլայում ծավալված դեպքերին: Ինչպես երևում է, Գրիգոր Տղայի մահվան լուրն առնելուց հետո անեցիները Բարսէղին արդեն կաթողիկոս են համարել, բայց նրա ձեռնադրությունը տեղի է ունեցել ավելի ուշ՝ Գրիգոր Ե-ի մահից (1194) հետո՝ 1195 թ.: Բանն այն է, որ Հոռոմկլայի աթոռակալը զոհ է գնում կիլիկյան արքունիքում և բարձրաստիճան հոգևորականության շրջանում նյութված խարդավանքներին, նա ձերբակալվում ու տարվում է Կոպիտատի բերդ: Եվ մինչ Սսում պատրաստվում էին կաթողիկոսին մեղադրող ժողով գումարել, մի առավոտ նրա դին գտնում են բերդի պարիսպների տակ, ժայռերի վրա ընկած (այստեղից էլ առաջացել է դժբախտ կաթողիկոսի Քարավեժ մականունը): Լուր են տարածում, թե կաթողիկոսը մահացել է փախուստի փորձ կատարելիս, սակայն Հայաստանում ավելի շատ հակված են լինում կարծելու, որ Գրիգոր Ե-ն բռնի մահվան զոհ է⁶⁸: Ինչպես էլ որ եղած լինի, փաստն այն է, որ կիլիկյան զորացած արքունիքը, Լևոն Բ-ի գլխավորությամբ (1198-ից՝ թագավոր), ուղղակիորեն միջամտում էր կաթողիկոսության գործերին: 1194 թ. վերջերին Սսում գումարվում է եկեղեցական ժողով, որը Լևոն Բ-ի ցուցումով կաթողիկոս է ձեռնադրում Գրիգոր Զ Ապիրատին (1194—1203): Ձեռնադրությունը կատարվում է առանց Հայաստանի հոգևորականության կարծիքը հաշվի առնելու:

Այսպիսով, Կիլիկիայում դեպքերը զարգանում են եկեղեցական կյանքի համար անբնական ընթացքով և Հայաստանի հոգևորականությունն իրեն իրավունք է վերապահում ինքնուրույնաբար գործելու: Տեղի եպիսկոպոսներն ու վարդապետները նախ հանդիմանական նամակ են հղում Լևոնին, նշելով, որ չեն ճանաչում նոր կաթողիկոսի իշխանությունը, առաջարկում են նոր ընտրություն՝ տալով Բարսէղի թեկնածությունը, և պահանջում են արքունիքից հեռացնել Ներսես Լամբրոնացուն, որին կատարված դեպքերի գլխավոր մեղավորն են համարում: Լևոնը փորձում է խուսանալել, Լամբրոնացուն հեռացնում է, բայց Գրիգոր Ապիրատին թողնում է Աթոռի վրա: Միայն դրանից հետո է, որ **1195 թ. Հայաստանի հոգևորականության միակամությամբ կաթողիկոս է ձեռնադրվում Բարսէղ Բ Անեցին**⁶⁹: Այս է պատճառը,

⁶⁶ Դիվան հայ վիմագրության, հ. Ա, էջ 47:

⁶⁷ Ն. Սարգսյան, Տեղագրութիւնք..., էջ 150:

⁶⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 148:

⁶⁹ Ն. Ակինյանը Բարսէղի կաթողիկոս նախ մասին գրում է. «1173-ին երբ վախճանեցաւ Ներսէս Ենոքիայի Հիւսիսային Հայաստան (Հաղբատ) Բարսէղ «Կաթողիկոս» կը հռչակուի, եւ ապա երբ Գրիգորիս Տղայ կաթողիկոս կընտրուի Բարսէղ «հայրապետ» յորջորջումը կընդունի: Նույնպէս նաև 1194/5-ին, երբ Գրիգորիս Ե Քարավէջ կըլլայ, Բարսէղ «կաթողիկոս» կը յորջորջուի երկրորդ անգամ»: (Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 397): Բայց այստեղ ակնհայտ շփոթմունք կա: Նախ Բարսէղ Բ-ի Հաղբատում ձեռնադրվելու մասին ոչ մի վկայություն չկա (հավանաբար շփոթված է Հաղբատի համանուն եպիսկոպոսի հետ. տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 407—410, Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, Երևան, 1963, էջ 275): 1173 թ. Բարսէղը որպէս

որ Կիլիկեցիները չեն փորձում դատապարտել Բարսեղին և նրա ձեռնադրությունն անօրինական չեն համարում: Այս կապակցությամբ Մ. Օրմանյանը գրում է. «Բարսեղ Անեցիի կաթողիկոս հռչակուիլը տիրող կացութիւնը իրապէս և զգալապէս չէր փոխեր: Գալով Ապիրատի ընտրութեան, անտարակոյս էր, որ Արեւելեաց մասնակցութիւնը և համաձայնութիւնը կը պակսէր անոր մէջ և Լևոնի բացարձակ կամքին հետևանքն էր... Հարկաւ այս պարագան էր, որ Կիլիկիոյ իշխանապետն ու կաթողիկոսը... չհամարձակեցան Բարսեղի դէմ վճիռ արձակել... և մտադրութիւն իսկ չդարձուցին Հայաստանի մէջ կատարուած իրողութեան: Այսպէս երկու կաթողիկոսներ, իրարու հակառակ, բայց հակառակութիւնին ծածկելով, կրցան միասին ապրիլ ու գործիլ...: Բարսեղ, սովորաբար Բարսեղ Բ Անեցի ճանչցուած, ոչ հակաթոռ, այլ աթոռակից մը պէտք է ըսուի, քանի որ իր տիտղոսն ու պաշտոնը կանոնապէս չմերժեցան ու չդատապարտեցան»⁷⁰:

Այսպիսով, Բարսեղ Ա Անեցու 1105 թ. քաղաքից հեռանալուց 90 տարի անց անեցիները մի վերջին անգամ վերականգնում են Անիի կաթողիկոսական Աթոռը: Գործունյա Բարսեղ Բ-ն հմտորեն տնօրինելով եկեղեցական գործերը, անհրաժեշտ հող է նախապատրաստում նաև երկրի քաղաքական զարթոնքի համար: Հաջողությունները սպասել չեն տալիս, շուտով Անին վերջնականապէս ազատագրվում է ամիրայական տիրապետությունից ու դռները բացում Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների գլխավորած հայ-վրացական զորքերի առաջ: Այս դեպքերի շունչն է, որ զգացվում է Հոռոմոսի վանահայր Մխիթարի արձանագրության մէջ՝ «Եղև այս ի հայրապետութեան տէր Բարսղի եւ... ի տէրութեանս քաղաքիս եւ երկրիս Մեծ Հայոց Քրիստոսի մեծ զարականացս Զաքարէի եւ Իւանէի, որոց հովանի լիցի Սուրբ Երրորդութիւն»⁷¹: Անիում վերականգնվում է թե՛ կաթողիկոսական Աթոռը, թե՛ քրիստոնեական իշխանապետությունը և քաղաքը թևակոխում է իր ծաղկման երկրորդ շրջանը:

Բարսեղի մահվան մասին որոշակի տեղեկություն չի պահպանվել, բայց հավանաբար ծերունագարդ հայրապետը մահացել է մինչև 1203 թ.՝ Գրիգոր Ապիրատի մահը: Անիի նոր տերը՝ Զաքարե ամիրայասալարը, Հայոց եկեղեցական միասնությունը չխախտելու, թերևս նաև վրացիների հետ դավանաբանական հարցերը չարելու մտահոգությամբ, որոշում է Բարսեղից հետո քաղաքում պահպանել միայն եպիսկոպոսական Աթոռը: Անիի եպիսկոպոս է ձեռնադրվում Բարսեղ Բ Անեցու եղբոր՝ Ապիրատ իշխանի որդի Սարգիսը, որին դեռ երիտասարդ տարիքից, որպէս իրեն փոխարինող էր նախապատրաստել Անիի վերջին կաթողիկոսը⁷²:

Բարսեղ Բ Անեցու աթոռակալությամբ ավարտվում է Անիի կաթողիկոսական Աթոռի պատմությունը, որը սկսվել էր դրանից երկու դար առաջ:

կաթողիկոս չի հիշվում, Ն. Ակինյանը նկատի է ունեցել Անիի մի արձանագրությունը, քաղելով «Շիրակից» (էջ 85), ուր նշված է ՈԻԲ (1173), մինչդեռ եղել է ՈԽԲ (1193): Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, հ. Ա, էջ 47: Սխալ է նաև Բարսեղի՝ Գրիգոր Ե-ի մահից անմիջապէս հետո կաթողիկոս դառնալու մասին պնդումը: Բարսեղը ձեռնադրվել է Գրիգոր Ապիրատի՝ հայաստանի հոգևորականության կողմից չճանաչված ձեռնադրությունից հետո՝ 1195 թ.:

⁷⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1525:

⁷¹ Ն. Սարգսյան, Տեղեկագրութիւնք..., էջ 149:

⁷² Ե—ԺԲ դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 251:

Այդուհետև Հայաստանի եկեղեցական կյանքում ծանրակշիռ դեր է կատարում Անիի եպիսկոպոսությունը: Իսկ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը դեռ երկար ժամանակ շարունակում է գործել Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Կիլիկիայում, մինչև որ 1441 թ. կրկին վերադառնում է մայր հայրենիք, իր նախնական ու սրբազան վայրը՝ Լուսավորչահիմն Ա. Էջմիածին:

